

המקורות הערביים להשוואות של יצחק בן ברוך בין הדקדוק העברי לדקדוק הערבי

הקדמה

חכמי הלשון העבריים הראשונים בימי הביניים הן הרבניים הן הקראיים, שהקימו את המסד לתיאור הלשון העברית, הושפעו בעליל מעמיתיהם הערביים. למרות ההשפעה הברורה, שהכול מסכימים עליה, לא ניסה עד כה חוקר מן החוקרים בעת החדשה לאתר חיבור ספציפי של מדקדק ערבי שממנו הושפע או העתיק מדקדק עברי זה או אחר. בשנת 1991 אחרי עיסוק של כעשרים שנה בחכמי הלשון של ימי הביניים גמלה בלבי ההחלטה לנסות לאתר מדקדקים ערביים כאלה. החיבור העברי הראשון שבדקתי היה "כתאב אללמע" מאת ר' יונה אבן ג'נאח (המחצית הראשונה של המאה האחת עשרה), ואחרי חיפוש קצר עלה בידי לגלות כמה חיבורים ערביים שהשפיעו עליו, והעיקרי שבהם הוא "כתאב אלמקתצ'ב" מאת המדקדק הערבי אלמברד (המחצית השנייה של המאה התשיעית). ההשפעה שנחשפה אינה כללית בלבד, אלא כוללת העתקות מילוליות רבות של משפטים ואף של קטעים שלמים.

הממצאים המפתיעים הללו עוררו אותי לנסות ולאתר השפעות של המדקדקים הערביים על חיבורים אחרים בערבית שכתבו חכמי לשון עבריים זולת ריב"ג. החיבורים הם קטע קצר מן "כתאב אלכאפי פי אללגה אלעבראניה"¹ מאת הקראי אבו אלפרג' הרון (בן זמנו של ריב"ג), "כתאב אלמואזנה בין אללגה אלעבראניה ואלעבריה" מאת יצחק בן ברוך (החצי השני של המאה האחת עשרה) וקטע ארוך פרי עטו של המדקדק האלמוני נתנאל – גם בהם נתגלו קטעים שהושפעו מחיבורים ערביים מסוימים, ובהם קטעים רבים שהועתקו באורח מילולי.

* עיקרי הדברים האלה הוצגו במסגרת הרצאה באוניברסיטת בר-אילן בוועידה השישית של החברה לחקר התרבות הערבית-היהודית של ימי-הביניים (יוני-יולי 1993).

** רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים מובאת בסוף המאמר.

1. הוא קיצורו של חיבורו הגדול: "אלכתאב אלמשתמל עלי אלאצול ואלפצול פי אללגה אלעבראניה".

בשל החומר הרב והמקיף שהצטבר בידי החלטתי לפרסמו בשני ספרים. הראשון – "מקורות ערביים לדקדוקן של ר' יונה אבן ג'נאח",² והשני – מקורות ערביים לשלושת החיבורים שצוינו לעיל ואולי אף לחיבורים נוספים.³ בהיות החומר שחשפתי תגלית ראשונה בתחום ההעתקה של אנשי הלשון העבריים מעמיתיהם הערביים, החלטתי לפרסם מספר מאמרים הנוגעים לדברים העולים מן החומר,⁴ וזאת כרי שהקורא המתעניין יטעם, ולו מעט, מן הממצאים המאלפים ולא ייאלץ להמתין עד שיתפרסם החומר במלואו. המאמר שלפנינו הוא המשך לסדרת המאמרים האלה.

מבוא

חכם הלשון היחיד בימי הביניים, שכתב חיבור מקיף שכל עניינו הוא השוואה בין העברית לערבית הן בדקדוק הן באוצר המילים, היה אבו אברהים יצחק בן פֶּרוֹן.⁵ המחבר חי בספרד במחצית השנייה של המאה האחת עשרה ובתחילת המאה השתים עשרה. יש עדויות שהיה ירדן של משה אבן עזרא ויהודה הלוי. ככל הידוע, החיבור היחיד שכתב הוא "כתאב אלמואזנה בין אללגה אלעבראניה ואלערביה" (=ספר ההשוואה בין הלשון העברית לערבית). החיבור נכתב בערבית באותיות עבריות בעשור האחרון של המאה האחת עשרה או בעשור שלפניו.⁶ החיבור נחלק לשני חלקים: (א) השוואות דקדוק; (ב) השוואות מילים. הוא לא הגיע אלינו בשלמותו, ובכתב-היד שרדו אך קטעים מהחלק הראשון ומהחלק השני. כתב-היד הידועים הוצאו לאור בידי המלומד הרוסי פ' קוקובצוב בשני פרסומים: הראשון בשנת 1893⁷ ובו רוב החומר, ומיעוטו בשני שהתפרסם בשנת 1916.⁸ כל

2. ראה: בקר, מקורות ערביים.

3. הספר נמצא בשלב עריכה ויתפרסם בקרוב.

4. ראה: בקר, חוקים; בקר, יידוע; בקר, למקורותיו; בקר, מיון; בקר, תלותו.

5. ככל הידוע, כתבו רק עוד שלושה חכמי לשון חיבורים או פרקים מיוחדים בנושא השוואת העברית לערבית בימי הביניים: (1) דונש בן תמים (קירואן, המחצית הראשונה של המאה העשירית) רק בנושא השוואת מילים. חיבורו אבד, והוא ידוע רק משרידים וממובאות בשמו. ראה: וכטר, עמ' 129, הערות 32, 33; רסאלה, עמ' 73-74; (2) יהודה בן קוריש (צפון אפריקה, המחצית הראשונה של המאה העשירית) – חלק ג של ה"רסאלה" – הרוב השוואות מילים ומעט מאוד השוואות דקדוק (גם לארמית). ראה: רסאלה, עמ' 226-353; (3) נתנאל (בן אלפיומי?) (כנראה תימן, המחצית הראשונה של המאה השתים עשרה) השוואות דקדוק בלבד. שרד קטע קצר. ראה: נתנאל.

6. ראה: וכטר, עמ' 3-6.

7. ראה: מואזנה א.

8. ראה: מואזנה ב.

הטקסט האמור, כולל ההקדמה העברית של המהדיר לפרסום הראשון, תצלום של דף אחד מן הגניזה המצוי באוקספורד ורשימת בתי השיר הערביים המובאים בחיבור – כל אלה צולמו ונכרכו יחד בכרך אחד וכותרתו: "ספר המאזניים לרבי יצחק בן ברון".⁹

קוקובצוב כתב במואזנה א מבוא ברוסית ואף תרגם את הטקסט לשפה זר.¹⁰ המלומד היהודי הנודע ב"ז באכר כתב בשנת 1894 סקירה קצרה על מואזנה א.¹¹ פ' וְכֶטֶר, מלומד יהודי אמריקני, כתב עבודה מקיפה באנגלית על החיבור, הכוללת מבוא ותרגום חופשי (בקיצורים רבים) של כל החומר בלי העתקת כתבי-היד. המחקר התפרסם אחרי פטירתו של וְכֶטֶר בשנת 1964.¹² מאמר קצר על כמה השלמות לחלק של השוואת המילים בחיבור כתבתי בשנת 1980.¹³ תיאור ניתוח השוואותיו של בן ברון אגב דיון במחברים אחרים מצוי גם במאמר מקיף של ד' טנא שפורסם בשנת 1983,¹⁴ אך בעיקרו של דבר הוא מטפל בהשוואת המילים. א' ממן במחקרו משנת 1985 על השוואת אוצר המילים של העברית לערבית ולארמית דן בבן ברון אך ורק מבחינת השוואת המילים.¹⁵

קוקובצוב מעיר במבואו למואזנה א כי בן ברון כתב את חיבורו בשיטת המדקדקים הערביים, וכי ברור שהוא למד היטב את חיבוריהם והשתמש בהם באופן עקיב ושלם יותר מקודמיו, ומסכם קוקובצוב: לכאורה נראה כי המחבר דן בדקדוק הערבי ו"מקשט" אותו בדוגמאות עבריות.¹⁶ קביעה זו של קוקובצוב צדה את עיני, ובקריאת הטקסט של חלק א מתאשרים דבריו: משפטים רבים מספור אכן נראים לקוחים מדקדוק ערבי, כולל "עדים" מן הקוראן ומן השירה הערבית האופייניים כל כך לכל דקדוק ערבי. יתר על כן, בן ברון מזכיר בחיבורו שמות מילונים, כגון "כתאב אלעיין" (מאת אלכ'ליל), "כתאב אלג'מהרה" (מאת אבן דְרִיד) ועוד, ושמות מדקדקים ערביים, כגון אלפרא, אלמפרד, אבו פֶּכֶר אבן אלְאֲנַבְאִרִי ועוד, וכבר הביאם קוקובצוב ברשימה מסכמת.¹⁷ בן ברון מודיע מפורשות כי עיין במילונים ובכתבי המחברים האלה ואף יצטט מהם.

9. ראה: מואזנה (הכותרת היא תרגום שגוי, צריך להיות "ספר ההשוואה...")
10. בקריאת מבואו של קוקובצוב סייעה בידי אמי, שרה בקר ז"ל, שלזכרה אני מקדיש את מחקרי השלם על מקורותיו הערביים של בן ברון ואחרים (לעיל הערה 3) העומד לראות אור.
11. ראה: באכר.
12. ראה: וְכֶטֶר.
13. ראה: בקר, השלמות.
14. טנא, עמ' 253, 255, ובעיקר עמ' 262–269.
15. ממן, עמ' 249–255.
16. מואזנה א, עמ' 23–24.
17. בהקדמתו למואזנה א, עמ' 3. הרשימה מתייחסת רק למואזנה א, ויש להוסיף עליה ממואזנה ב: "אלג'מהרה" (עמ' 155, 170); "אלמג'רד", מאת אלכראע (עמ' 160); אלאצמעי (שם); אבן אלאנבארי (עמ' 164).

בסך הכול מזכיר בן ברוך עשרים וארבע פעמים חיבורים ומדקדקים ערביים. מכולם רק שלושה מופיעים בחלק הדקדוק, חלק א, ומהם רק על אחד (אבן אלאנבארי) הוא כותב ש"זכיר מזה כאן מעט"¹⁸, והוא אכן מעתיק ממנו קטע גדול.¹⁹ על השניים האחרים אין הוא מקדים וכותב שיצטט מהם, אך הוא מציין טעות של המדקדק אלֶזְבִּידי,²⁰ והערה על סדר הצגת ה"פעולים" (מפעולון) של אלמברד ו"שאר המדקדקים".²¹

אִי-אפשר לדעת אם בתחילת חלק הדקדוק ציין בן ברוך את שם המדקדק הערבי שעל פיו הוא בונה את מסגרת ההשוואה כי תחילת החיבור חסרה בכתב-היד. למיטב ידיעתי, לא ניסו קוקובצוב ווכטר ולא שום חוקר אחר עד עתה לאתר את המקור הערבי שממנו שאב או העתיק בן ברוך בחלק ההשוואה הדקדוקית. החיבור הדקדוקי הערבי הקדום ביותר שוכטר מפנה אליו שוב ושוב כאסמכתא לתופעות לשון ערביות המובאות אצל בן ברוך הוא "כתאב אלמפצל פי אלנחו" מאת זמכ'שרי,²² מלומד שנודע בידענותו ובדייקנותו, אך דא עקא, זמכ'שרי חי ופעל במחצית הראשונה של המאה השתים עשרה (מת בשנת 1154), כלומר, מאוחר לבן ברוך בדרך אחד.

את חוסר היוזמה לחפש אחר מקורותיו הממשיים של בן ברוך אצל המדקדקים הערביים אפשר לתרץ בעובדה הבאה: בסוף המאה התשע עשרה ובתחילת המאה העשרים לא ראו אור אלא מעט מאוד חיבורים מפרי עטם של המדקדקים הערבים הקודמים לזמנו של בן ברוך. רק בעשרות השנים האחרונות חלה פריחה בנושא זה, ויצאו מהדורות של חיבורי אלמברד (מת בשנת 898), אבן אלסַרְאג' (מת בשנת 928), אבו בכר אלאנבארי (מת בשנת 939), אלזַבִּידי (מת בערך בשנת 950), אבן גַ'יני (מת בשנת 1002) ואחרים. עם זאת, ראוי להעיר כי "אלג'מל" של המדקדק המפורסם אלזַבִּידי שהוזכר לעיל, הוא החיבור שלפיו בנה בן ברוך את מסגרת חלק א של חיבורו ואף העתיק ממנו קטעים גדולים ורבים מילה במילה, כפי שאוכיח להלן, כבר יצא לאור באלג'יר בשנת 1926/7²³ (המהדורה השנייה המצויה בידי יצאה לאור בפריז בשנת 1957). קוקובצוב (1861–1942) ווכטר (1900–1952) יכלו לעיין בחיבור הזה ולהיווכח כי הוא הספר שממנו נטל בן ברוך, וככל הנראה, מסיבה כלשהי לא הגיע עותק שלו לידהם.

18. עמ' 7, שורה 24–עמ' 8, שורה 1.

19. ראה להלן ב"הטקסטים ותרגומיהם", ב.

20. עמ' 10, שורות 16–19, וראה להלן ב"הטקסטים ותרגומיהם", ג.

21. עמ' 20 שורות 19–20, וראה להלן ב"הטקסטים ותרגומיהם", ג.

22. ראה: מפצל. אזכורים שלו אצל וכטר, למשל: עמ' 155, הערה 196; עמ' 156, הערות 197,

201; עמ' 157, הערות 202, 207; עמ' 159, הערות 214, 215, 216 ויש עוד הרבה.

23. ראה: גולדנברג, עמ' 73.

הצצה חטופה בג'מל של זג'אג'י מעלה ממצא ברור שאין עמו כל ספק: ג'מל הוא החיבור שלפיו קבע בן ברוך את המסגרת של השוואות הדקדוק לערבית. נוסח ההגדרות, ההסברים והדוגמאות הערביות מצביעים על העתקה בולטת לעתים בשינויים קלים. בכמה מקומות אפשר בעליל להשלים מילים החסרות בכתב-היד של מואזנה או לתקן מילים שגויות לפי הטקסט של ג'מל,²⁴ ופעם אחת אף להפך – לתקן את הנדפס בג'מל לפי מואזנה (!).²⁵

ג'מל כתוב בקיצור ובתמצות (הייתה גם מהדורה רחבה יותר),²⁶ ולכן היה נוח לכן ברוך לבסס את השוואת העברית לערבית באמצעותו. ראוי לציין כי לג'מל נכתבו עשרות פירושים (יש אומרים: מאה ועשרים!), ומהם כמה וכמה שנכתבו בידי מחברים שחיו בספרד,²⁷ ולפיכך ברור שהחיבור היה בהישג יד בספרד.

העתקתו של בן ברוך מזג'אג'י ניכרת מאוד בנושא מסוים אחד – חלוקת הפעלים לפי הבוחן של היותם יוצאים או עומדים. חלוקה זו מוצגת אצל זג'אג'י באופן שונה מאשר אצל המדקדקים הערביים האחרים: הוא מערב עניינים שונים בכפיפה אחת בחלקו את הפועל לשבעה מינים: (1) עומד; (2) יוצא למושא אחד; (3) יוצא לשני מושאים ומותר להסתפק באחד; (4) יוצא לשני מושאים ושניהם הכרחיים; (5) יוצא לשלושה מושאים; (6) יוצא עם מילת יחס; (7) יוצא עם מילת יחס או בלעדיה (ג'מל, עמ' 39–44). בן ברוך מעתיק ממנו את החלוקה הזאת (מואזנה, עמ' 17, שורה 22–עמ' 18, שורה 19) אך מצמצמה לשישה מינים שכן בעברית אין פועל היוצא לשלושה מושאים, והוא מעיר על ההבדל הזה בין העברית לערבית. וכטר שלא הכיר את ג'מל כותב על החלוקה הזאת במואזנה כי בהכללת כל סוגי הפעלים היוצאים והעומדים בחלוקה כללית אחת סוטה בן ברוך מן המיון שעשו אבן ג'נאח והמדקדקים הערביים, המחלקים קודם לכול את כל הפעלים לשני סוגים כוללים: יוצאים ועומדים [...].²⁸ לוי היה בידו של וכטר חיבורו של זג'אג'י, לא היה כותב דברים אלה.²⁹

24. ראה להלן ב"הטקסטים ותרגומיהם", א, קטע 2, הערה 36; קטע 3, הערה 39; קטע 4, הערות 41, 42; קטע 5, הערות 44, 47, 48, 50. תיקון אחד לפי אבן אלאנבארי, ראה להלן ב"הטקסטים ותרגומיהם", ב, הערה 56.

25. ראה להלן ב"הטקסטים ותרגומיהם", א, קטע 5, הערה 46.

26. ראה: ג'מל, עמ' 11 (הקדמת המהדיר).

27. ראה: ג'מל, עמ' 12–14.

28. ראה: וכטר, עמ' 174, הערה 274. בהמשך ההערה מציג וכטר את חלוקותיו של אבן ג'נאח בלמע, עמ' 137, 146–147 (צריך להיות: 145–147) ובעמ' 185–187, וכן מפנה למפצל, עמ' 115 ולרייט, ב, עמ' 45–51. וכטר אינו מדייק שם בשני דברים: (א) אבן ג'נאח אינו מחלק את הפועל חלוקה משנית ליוצא בלי מילת יחס וליוצא עם מילת יחס, כדברי וכטר, אלא לשלושה מינים: (1) יוצא עם מילת יחס ומותר להשמיטה; (2) יוצא עם מילת יחס ואסור להשמיטה; (3) יוצא פעם עם מילת יחס שמותר להשמיטה ופעם עם מילת יחס שאסור להשמיטה (למע, עמ' 185–187/רקמה, עמ' רז–רז), כלומר אין לפי אבן ג'נאח מין של פועל

בפרק על לשון זכר ולשון נקבה סוטה בן ברון מדרכו של זגיאגי ומעתיק קטע שלם מתוך "כתאב אלמִדְּפֵר ואלמִנִּנִּת" (=ספר הזכר והנקבה) לאבן אלאנבארי משום שזגיאגי (ג'מל, עמ' 287, שורות 4-11) מקצר מאוד בפתיחה לפרק על לשון זכר ולשון נקבה: הוא מזכיר את שלושת סימני הנקבה ומחלק את השמות ממין נקבה לשניים בלבד: (א) בעלי סימן נקבה; (ב) חסרי סימן נקבה. לעומתו מציג אבן אלאנבארי חלוקה מפורטת יותר - לארבעה מינים: (א) בעלי סימן נקבה; (ב) חסרי סימן נקבה; (ג) בעלי שורש שונה מזה של הזכר; (ד) בעלי סימן נקבה אך חלים גם על זכר וגם על נקבה. בן ברון רומז במפורש לאבן אלאנבארי; בתחילת הפרק על לשון זכר ולשון נקבה הוא כותב כי משה בן ג'קטילה ואבו בכר בן אלאנבארי כבר כתבו ספרים רבי ערך בנושא הזכר והנקבה, הראשון בעברית והאחר בערבית "ולכני אד'כר מן ד'לך הנא ג'מלה" (=אבל אני אזכיר מזה כאן מעט). לפי הניסוח, לא ברור אם כוונתו שיזכיר מספריהם או שמא מן העניין (=נושא הזכר והנקבה), אך לפי המשך הטקסט - החלוקה המרובעת של השמות ממין הנקבה - מתברר כי כוונתו להביא מן החיבור של אבן אלאנבארי, שכן הדברים הם העתקה מילולית מאבן אלאנבארי (וראה להלן ב"הטקסטים ותרגומיהם", ב).³⁰

השוואת הטקסט של בן ברון למקורותיו הערביים מסייעת להסיר קשיים במקומות הנראים לכאורה סתומים, למשל בפרק על התכונות המיוחדות של השם כותב בן ברון: "אלכ'ואץ את'י תלחק אלאסם פי אללגתין הי אלנעת ואלבדל

היוצא (אך ורק) בלי מילת יחס (1); (ב) וכטר כותב כי אבן ג'נאח מחלק את הפועל היוצא בלי מילת יחס חלוקה משנית לשלוש: (1) יוצא למושא אחד; (2) יוצא לשני מושאים; (3) יוצא לשלושה מושאים. תיאור זה שגוי בעליל: אבן ג'נאח אכן מחלק את הפועל היוצא (לאו דווקא את היוצא בלי מילת יחס [1]). אין לו קטגוריה כזאת, כפי שנאמר לעיל, ואף בדוגמאותיו יש יוצאים עם מילת יחס) לשלוש: (1) יוצא למושא אחד; (2) יוצא לשני מושאים, ואפשר להסתפק באחד מהם; (3) יוצא לשני מושאים, ושניהם הכרחיים (למע עמ' 137/רקמה, עמ' קטא). במקום נוסף חוזר אבן ג'נאח על החלוקה הזאת ומוסיף מקרה מיוחד: עצם אחד (=הנושא) גורם לעצם אחר (=המושא הראשון) לפעול על עצם אחר (=המושא השני), והפעולה על האחרון תהיה אז משני העצמים הראשונים גם יחד, למעשה, מן השני בתיווך הראשון. על פי הדוגמאות שאבן ג'נאח מציג שם, הכוונה היא למקרה של פועל גורם היוצא לשני מושאים, למשל: "החושבים להשכיח את עמי שמי" - ירמיהו כג, כו (למע, עמ' 146-147/רקמה, עמ' קע). לסיכום: בשום מקום אין אבן ג'נאח מדבר על פועל היוצא לשלושה מושאים.

29. יצוין כי חלוקה דומה מאוד לחלוקה הזאת של זגיאגי - חלוקת הפועל תוך עירוב של בחנים שונים - מצויה גם אצל קודמו מכרד, ראה: מקתצ'ב, ג, עמ' 187-190.

30. מחיבורו של חכם הלשון היהודי משה אבן ג'קטילה: "כתאב אלת'כיר ואלתאנ'ית" (=ספר לשון זכר ולשון נקבה) (ראה: תד'כיר ותאנ'ית) שרדו דפים מעטים, ואין בהם דמיון כלשהו לטקסט של "מואזנה" על הזכר והנקבה.

ואלאצ'אפה ואלנאדא ואלאסתת'נא וכיול עלאמה אלתעריף וחרוף אלכ'פץ' וילחקה ענד אלערב זאידיא עלי מא ד'כרתה אלכ'פץ' ואלתנוין ואלתצגיר" (מואזנה, עמ' 4, שורות 8-11). תרגומו: התכונות המיוחדות אשר דְּבָקוֹת בשם בשתי הלשונות הן הלוואי, התמורה, הסמיכות, הפנייה, ההוצאה מן הכלל, הצטרפות תווית היידוע ומילות היחס, ואצל הערבים דְּבָקוֹת בו, בנוסף על מה שהזכרתי, יחסת הג'ר, התנוין וההקטנה. וכטר (עמ' 157, הערה 208) מעיר כי כבר קוקובצוב תהה על כך שבן ברון אינו מזכיר גם את יחסת הנצב.³¹ התמיהה מתבטלת כאשר מעיינים בטקסט של זג'אג'י שממנו מעתיק (אמנם לא מילה במילה) בן ברון. זג'אג'י כותב על ההבדל בין הניקוד הסופי של השם לבין זה של הפועל: *إعراب الأفعال: رفع ونصب وخفض ولا جزم فيه. وإعراب الأفعال رفع ونصب وجزم ولا خفض فيها. تنفرد الأفعال بالخفض والتنوين ودخول الألف واللام عليها والنعت والتصغير والنداء. وتنفرد الأفعال بالجزم والتصريف (ג'מל, עמ' 18, שורות 2-5). תרגומו: הניקוד הסופי של השמות – רפע, נצב וג'ר, ואין בו ג'זם. הניקוד הסופי של הפעלים – רפע, נצב וג'זם, ואין בו ג'ר. השמות מתייחדים (=שונים מן הפועל) בג'ר, בתנוין, בהצטרפות האל"ף והלא"ם (=תווית היידוע) אליהם, בלוואי, בהקטנה ובפנייה. הפעלים מתייחדים (=שונים מן השמות) בג'זם ובנטייה. מתברר כי בן ברון העתיק מזג'אג'י על ההבדלים בין הפעלים לשמות ולא על תכונות השם גרידא, וכך הובא משפט שגוי לכאורה, כאילו יש בערבית בשם רק יחסה אחת.*

להלן אציג חומר משלושה סוגים:

א. חמש דוגמאות להעתקה של קטעים מג'מל של זג'אג'י (שהן רק חלק מהחומר הרב שאיתרתי). כאמור לעיל, אין כתב-היד המצוי בידינו מזכיר את זג'אג'י או את ג'מל.

ב. הדברים על הזכר והנקבה בציון שמו של אבו בכר אבן אלאנבארי מועתקים מחיבורו "כתאב אלמד'כר ואלמונת" (ראה לעיל), ולא אותר מקומם בחיבור הערבי עד עתה.³²

ג. שני המקומות בחלק הדקדוק שבהם נזכרים מדקדקים ערבים בשמותיהם: אלמברד "ושאר המדקדקים"; אלזבידי. גם שני המקומות שאליהם רומז בן ברון אותרו כאן לראשונה.³³

31. ואפשר להוסיף: מדוע אינו מזכיר גם את יחסת הרפע?

32. המהדורה הראשונה של "מד'כר ומונת" ראתה אור רק בשנת 1981 (ראה: שם, עמ' 5), ולפיכך לא יכלו קוקובצוב ווכטר לעיין בחיבור.

33. החיבור של אלמברד שאליו רומז בן ברון הוא "מקתצ'ב" שמהדורת הדפוס הראשונה שלו ראתה אור רק בשנים 1965-1968, והחיבור של אלזבידי הוא "כתאב אלואצ'ח" שראה אור רק בשנת 1976, ולפיכך לא יכלו קוקובצוב ווכטר לעיין בו.

נראה לי כי הצגת הטקסטים להלן תאמת את כל מה שכתבתי לעיל, ואין בלבי כל ספק שהדברים מדברים בעד עצמם.³⁴

הטקסטים ותרגומיהם

א. העתקות של בן ברון (מואזנה) מזג'אג'י (ג'מל)

1. הגדרת השם הלא-מיודע

מואזנה	ג'מל
"ואמא אלנכרה פהי [...] כל אסם שאיע פי ג'נסה לא יכ'ץ בה ואחד ען אכ'ר" (עמ' 1, שורה 21-עמ' 2, שורה 1) ותרגומו:	فأما النكرة فكل اسم شائع في جنسه لا يخص به واحد دون آخر [...] (עמ' 26, שורות 12-13) ותרגומו:
אשר לשם הלא-מיודע הריהו [...] כל שם נפוץ בסוגו שאין מייחדים בו אחד מאַחַר [...] ³⁵	אשר לשם הלא-מיודע הריהו כל שם נפוץ בסוגו שאין מייחדים בו אחד זולת אַחַר [...]

2. כמות האותיות בשם: השורש; שורש + "נוספות"

מואזנה	ג'מל
"אלאסמא אלבסיטה פי אללגתינ תכון עלי ת'לת'ה אחרף וארבעה אחרף וכ'מסה אחרף אצול לא יכון אסם מתמכן עלי אקל מן ת'לת'ה אחרף אצול [...] ויבלג אלאסם באלזיאדה סבעה אחרף מת'ל השתחוויה ונט'ירהא פי אלערבי אשהיבאב ³⁶ ואחרנג'אם (עמ' 3, שורות 2-7)	إعلم أن الأسماء تكون على ثلاثة أحرف وأربعة أحرف وخمسة أحرف أصول ولا يكون اسم متمكن على أقل من ثلاثة أحرف أصول. وتبلغ الأسماء بالزوائد سبعة أحرف نحو أشهباب وأحرنجام (עמ' 360, שורות 2-5)

34. כאן המקום להעיר כי בבדיקה שעשיתי במילונים הערביים שקדמו בזמנם לבן ברון איתרתי בחלק ב של "מואזנה" את המקומות המסוימים במילונים שאליהם רומז בן ברון, וכן עשרות רבות של העתקות מילוליות של דברים שבהם אינו רומז כלל לשמו של מקור ערבי. הדברים יעובדו ויוצגו במחקר המקיף על מקורותיו של בן ברון (ואחרים), ראה: לעיל הערה 3.
35. גם אבן ג'נאח מעתיק מזג'אג'י בשינוי קל: "כל שי שאיע פי נועה לא יראד בה ואחד דון אכ'ר" (למע, עמ' 358, שורות 14-15) ותרגומו: כל דבר נפוץ במינו שאין מתכוונים בו לאחד זולת אחר. וכטר, עמ' 155, הערה 195, מציין כי ההגדרה אצל בן ברון דומה מאוד לזו של אבן ג'נאח, ולא ידע כי שניהם נטלו מג'מל של זג'אג'י.
36. בנרפס במואזנה: "אשהבאב". התיקון מתחייב על פי התוכן, וצריכה לבוא מילה בת שבע

<p>ותרגומו: דע, כי השמות הם בני שלוש אותיות, ארבע אותיות וחמש אותיות שורשיות, ואין שם "ניטָה" בן פחות משלוש אותיות שורשיות. ומגיעים השמות עם הנוספות עד שבע אותיות, כגון <i>اشهيباب</i> (=היות אפרורי) ו-<i>أحرنجام</i> (=התקלות) [...]</p>	<p>ותרגומו: השמות הפשוטים³⁷ בשתי הלשונויות הם בני שלוש אותיות, ארבע אותיות וחמש אותיות שורשיות. אין שם "ניטָה"³⁸ בן פחות משלוש אותיות שורשיות [...] ומגיע השם עם תוספת עד שבע אותיות, כגון <i>الشهيباب</i> (מלכים ב ה, יח: <i>בְּהַשְׁתַּחֲוִיָּה</i>), וכמו זה בערבית אשהיבאב ו-<i>أحرنجيام</i>.</p>
--	--

3. המספר "מאה"

<p>ג'מל فأذا بلغت المائة كان العدد كله بغير هاء لمذكر كان أو مؤنث لأنك تضيفه إلى المائة وهي مؤنثة [...] (עמ' 140, שורות 6-7)</p>	<p>מואזנה "פאדיא בלגת אלמאיה [כאן אלעדד כלה]³⁹ בניר הא מד'כרא כאן אלמעד או מונתיא לאנך תציפה אלי אלמאיה ואלמאיה פי אללגתיך מונתי" (עמ' 7, שורות 10-12)</p>
<p>ותרגומו: וכאשר אתה מגיע למאה, כל המספר כולו בלי ה"א, ואחת היא אם הוא לזכר או לנקבה כי אתה מסמיך אותו למאה, והיא נקבה</p>	<p>ותרגומו: וכאשר אתה מגיע למאה, כל המספר כולו בלי ה"א, ואחת היא אם המנוי זכר או נקבה כי אתה מסמיך אותו למאה, והמאה בשתי הלשונויות נקבה⁴⁰</p>

אותיות, והשווה הנוסח של זג'אג'י. שתי הצורות קיימות בערבית: *إشهيباب* היא צורת המקור של *إشهب* (בניין 9), ו-*إشهيباب* - של *إشهب* (בניין 11), ומשמעות שני הפעלים האלה שווה (=היות אפרורי). מעניין לציין שסיבוייה כותב כי הדוברים מאסו באריכות של *إشهيباب* ואמרו *إشهيباب* (כתאב, א, עמ' 34, שורות 8-9).

37. הם שמות המורכבים מאותיות השורש בלבד, בניגוד לשמות מורכבים (=מרכבה) שהם שמות עם אותיות נוספות על השורש (כך מסביר בן ברון בהמשך: מואזנה, עמ' 3, שורות 13-19).
38. *إسم متمكن*: שם היכול לקבל ניקוד סופי של יחסות (גם חסרי התנוין), ראה למשל מפצל, עמ' 9, שורות 15-18. בן ברון מעתיק מזג'אג'י ולא שם לב לכך שבעברית המונח חסר פשור.
39. בנדפס במואזנה במקום המובא בסוגריים: כ'אלה (=דודה מצד האם?) - חסרת כל קשר לעניין. תיקנתי לפי זג'אג'י שכן ההעתקה כאן בולטת לעין, כפי הנראה, החלל המעתיק לכתוב את ה-כא של כאן ודילג בטעות ל-לה של כלה.
40. כלומר, הרכיב הראשון במספרים "שלוש מאות" עד "תשע מאות" הוא בנקבה, כי הוא מונה את "מאות" שהיא ממין נקבה בלי כל זיקה למינו של השם המנוי הבא אחרי המאות. בן ברון

4. הגדרת הפועל ומספר האותיות בו: שורש; שורש + "נוספות"

ג'מל	מואזנה
والفعل ما دل على حدث وزمان [...] (עמ' 17, שורות 8-9)	"אלפעל פי אללגתינ מא דל ⁴¹ עלי חדת' וזמאן... פהו עלי תל'תה אחרף וארבעה אצול ויבלג באלזיאדה [סתה אחרף] ⁴² נחו השתחוה ⁴³ ונט'ירה אסתכ'רג"
[...] الأفعال تكون على ثلاثة أحرف وأربعة أحرف وتبلغ بالزوائد ستة أحرف [...] نحو استخراج (עמ' 364, שורות 2-4)	(עמ' 9, שורות 22-24)
ותרגומו:	ותרגומו:
הפועל – מה שמורה על מקרה וזמן [...]	הפועל בשתי הלשונות – מה שמורה על מקרה וזמן [...] והוא בן שלוש אותיות וארבע שורשיות, ומגיע עם תוספת עד שש אותיות, כגון "השתחוה", וכמוהו אסתכ'רג'.
[...] הפעלים הם בני שלוש אותיות וארבע אותיות, ומגיעים עם נוספות עד שש אותיות [...] כגון استخراج.	

5. מה שיוצאים אליו הן הפעלים היוצאים הן העומדים

ג'מל	מואזנה
باب ما يتعدى إليه الأفعال المتعدية وغير المتعدية	"ד'כר מא תתעדי אליה אלפעאל אלמתעדיה וגיר אלמתעדיה
إعلم أن كل فعل متعديًا كان أو غير متعد فإنه يتعدى إلى أربعة أشياء هي المصدر والظرف من الزمان والظرف من المكان والحال (עמ' 44, שורות 6-9)	כל פעל פי [אללגתינ מתעדיא כאן או גיר מתעד פאנה] ⁴⁴ יתעדי אלי ארבעה אשיא אלמצדר וטרף אל[זמאן וטרף אלמכאן ואלחאל]. ⁴⁵
واعلم أن أقوى تعدي الفعل ⁴⁶ إلى	ואקוי תעדי אלפעל אלי אלמצדר

- כותב שההסמכה היא ל-מאיה (=מאה) אף שבעברית ההסמכה היא ל"מאות", וזאת בגלל ההענתקה מדברי זג'אג'י על הערבית שבה באים הצירופים 300 עד 900 עם מאה – ביחיד.
41. בנדפס במואזנה: "דכ'ל" (=נכנס). دخل على = נכנס אל. הצטרף ל. זו כנראה שגיאת מעתיק, והשווה הנוסח של זג'אג'י ואף של אבן ג'נאח (למע, עמ' 31, שורה 1) שלדעתי מעתיק אף הוא מזג'אג'י.
42. בנדפס אין כל סימן לחסר. ההשלמה היא לפי זג'אג'י ומתחייבת מן העניין.
43. בנדפס: השתחוויה. הכוונה, כמובן, ל"השתחוה" – פועל בן שש אותיות.
44. בנדפס במואזנה חסרות כאן כמה מילים. השלמתי את "אללגתינ" (=שתי הלשונות) לפי העניין (השווה לעיל תחילת קטעים 2 ו-4) ואת השאר לפי זג'אג'י.
45. כך בנדפס במואזנה – ההשלמה של קוקובצוב.
46. בנדפס בג'מל: الأفعال (=הפעלים). התיקון מתחייב לפי המשך המשפט: [...] كأنه اسمه ومشتق منه (=כאילו הוא שמו ונגזר ממנו) – התייחסות ליחיד, והשווה הנוסח של בן ברון (!)

المصدر كأنه اسمه ومشتق منه ثم إلى
الظرف من الزمان لأن الفعل إنما اختلفت
أبنيته للزمان وهو مضارع له من أجل أن
الزمان حركة الفلك والفعل حركات
الفاعلين ثم إلى الظرف⁴⁹ من المكان ثم
إلى الحال (עמ' 47, שורות 3-7)

والمصدر موحد أبداً لا يثنى ولا يجمع
لأنه يقع على القليل والكثير من
جنسه [...] يجوز تقديم المصدر وتأخيره [...] (עמ' 45, שורות 3-10)

وأما الظرف من الزمان فهو نحو [...] (עמ' 45, שורה 13)

وأما الظرف من المكان فتحو [...] (עמ' 46, שורה 10)

وأما الحال فهو كل اسم نكرة جاء بعد
اسم معرفة قد تم الكلام دونه فإنه ينتصب
على الحال (עמ' 47, שורות 8-9)

ותרגומו:

פרק מה שיוצאים אליהם

הפעלים היוצאים

ושאינם יוצאים

דע, כי כל פועל הן יוצא הן עומד

יוצא לארבעה דברים, והם:

המקור, תיאור הזמן, תיאור

המקום ותיאור המצב.

כאנה⁴⁷ אסמה [ומשתק מנה ת'ם
אלי]⁴⁸ ט'רף אלומאן לאן אלפעל
אנמא אכ'תלפת אבניתה [ללזומאן
והו מצ'ארע לה מן אג'ל אן אלומאן
חרכה אלפלך ואלפעל חרכאת
אלפאעלין ת'ם אלי ט'רף]⁵⁰ אלמכאן
ת'ם אלי אלחאל.

אמא אלמצדר פהו מוחד אב[דא לא
ית'ני ולא]⁵¹ יג'מע לאנה יקע עלי
אלכת'יר ואלק'ליל מן ג'נסה ויג'וז
תקד'ימה ותאכ'ירה]⁵² [...] (עמ' 45, שורות 3-10)

ואמא ט'רף אלזמאן פנחו [...]

ואמא ט'רף אלמכאן פנחו [...]

ואמא אלחאל פהו כל אסם נכרה ג'א
בעד אסם מערפה ואלכלאם תאם
דונה והו מנצוב ענד אלערב"
(עמ' 19, שורה 24-עמ' 20, שורה 10)

ותרגומו:

הזכרת מה שיוצאים אליהם

הפעלים היוצאים

ושאינם יוצאים

כל פועל בשתי הלשונות הן יוצא

הן עומד יוצא לארבעה דברים:

המקור, תיאור הזמן, תיאור

המקום ותיאור המצב.

47. בנדפס במואזנה: "לאנה" = כי הוא. התיקון מתבקש בגלל העניין, ראה להלן הערה 53, והשווה הנוסח של זג'אגי.

48. בנדפס במואזנה יש אחרי "אסמה" "ואלאס", ואחרי כן חסרות כמה מילים. על פי הנוסח של זג'אגי השמטתי את "ואלאס" והשלמתי את החסר.

49. בנדפס בג'מל בטעות: الظروف.

50. בנדפס במואזנה יש אחרי "אבניתה" "אל", ואחרי כן חסרות כמה מילים. על פי הנוסח של זג'אגי השמטתי את "אל", והשלמתי את החסר. את המילה האחרונה "ט'רף" השלים קוקובצוב.

51. כך בנדפס במואזנה - ההשלמה של קוקובצוב.

52. כך בנדפס במואזנה - ההשלמה של קוקובצוב.

ודע, כי היציאה החזקה ביותר של הפועל היא למקור, כאילו הוא שמו ונגזר ממנו, אחרי כן לתיאור הזמן, כי הפועל – משקליו שונים זה מזה לציון הזמן, והוא דומה לו בכך שהזמן – מניע אותו גלגל הרקיע, ואת הפועל – תנועות "הפועלים", אחרי כן לתיאור המקום ואחרי כן לתיאור המצב.

והמקור יחיד לעולם, אינו בא בזוגי ולא ברבים כי הוא חל על המעט ועל הרב מסוגו [...] מותר להקדים את המקור ולאחרו [...].
אשר לתיאור הזמן הריהו כמו [...] אשר לתיאור המקום הרי כמו [...] אשר לתיאור המצב הרי הוא כל שם לא-מיודע הבא אחרי שם מיודע, והדיבור שלם בלעדיו, והוא בא ביחסת הנצב לפי שהוא תיאור המצב

היציאה החזקה ביותר של הפועל היא למקור, כאילו הוא שמו⁵³ ונגזר ממנו, אחרי כן לתיאור הזמן, כי הפועל – משקליו שונים זה מזה לציון הזמן, והוא דומה לו בכך שהזמן – מניע אותו גלגל הרקיע, ואת הפועל – תנועות "הפועלים",⁵⁴ אחרי כן לתיאור המקום ואחרי כן לתיאור המצב. אשר למקור הריהו יחיד לעולם, אינו בא בזוגי ולא ברבים, כי הוא חל על הרב ועל המעט מסוגו, ומותר להקדימו ולאחרו [...].
אשר לתיאור הזמן הרי כמו [...] אשר לתיאור המקום הרי כמו [...] אשר לתיאור המצב הריהו כל שם לא-מיודע הבא אחרי שם מיודע, והדיבור שלם בלעדיו,⁵⁵ והוא ביחסת הנצב אצל הערבים

ב. העתקה של בן ברוך (מואזנה) מאבן אל-אנבארי (מד'כר ומונת')

מין הנקבה בשמות

מואזנה

"[...] ולמ' משה בן ג'קטילה רחמ' אללה פי אלתד'כיר ואלתאנית' כתאב [...].

53. לפי הנדפס במואזנה: "כי הוא שמו" [...], ראה לעיל הערה 47. תיקנתי לפי הנוסח של זג'אג'י, ועניינו של כל המשפט: נראה כאילו המקור הוא שם הפועל ונגזר ממנו (=מן הפועל), אך זה רק לכאורה כי הגזירה הפוכה, הפועל נגזר מן המקור, כך דעתם הנחרצת של המדקדקים בני אסכולת בצרה, ראה: סיבויה, כתאב, א, עמ' 1, שורות 2-7; אבן אלסראג', אלאצול, א, עמ' 40, שורות 4-7; זג'אג'י, ג'מל, עמ' 17, שורה 10. ראה גם הסכמתו של אבן ג'נאח לדעה זו (מסתחק, עמ' 12, שורה 11-עמ' 13, שורה 5; למע, עמ' 22, שורות 2-11/רקמה, עמ' לב, שורה 23-עמ' לג, שורה 5).

54. הם העצמים המבצעים את הפעולה. פועל = פועל - נושא המשפט הפועלי.

55. כלומר, תיאור המצב אינו חיוני, המשפט יכול להתקיים כמשפט גם בלעדיו.

כמא אן לאבי בכר בן אלאנבארי פי מתיל ד'לך פי אללגה אלערביה כתאבא [...] ולכני אד'כר מן ד'לך הנא ג'מלה פאקול

אן אלאסמא אלמונת'ה תנקסם עלי אקסאם

פמנהא אן יכון אלאסם אלמונת'ה פיה עלאמה פאצלה בינה ובין אלמד'כר כקולך שרה רבקה לאה חכמה גדולה פהדי'ה אלהא הי פאצלה במנולה אתא ואלאלף אלמקצורה ואלממדודה פי קולהם כ'דיג'ה ופאטמה וסעדי ולילי ועפרא וביצ'א.

ומנהא אן יכון אלאסם אלמונת'ה מסתגניא בקיאם מעני אלחאנית'ה פיה ען עלאמה כקולך רחל רות שרח עין כף ונט'אירעה זינג והנד ודעד ויד וכף ועין ופכ'ד' מעני אלחאנית'ה קאים פיהן ולא עלאמה ללחאנית'ה הנא פי לפט'הן.

ומנהא אן יכון אלמונת'ה מכ'אלפא לפט'ה לפט' מדי'כרה מצוגא ללחאנית'ה פיציר תאנית'ה מערופא למכ'אלפתה לפט' מדי'כרה מסתגניא פי בעצ'הא ען עלאמה כקולך שור פרה זכר נקבה עבד אמה חמור אתון תיש עז ונט'יר ד'לך ת'ור בקרה חמאר ואתאן עבד ואמה תיס⁵⁶ וענו.

ומנהא אן יכון אלאסם אלדי' פיה עלאמה אלחאנית'ה ואקעא עלי אלמד'כר ואלמונת'ה כקולך שאה ללד'כר ואלאנתי' וינשד פי

إعلم أن الأسماء المؤنثة تنقسم على أربعة أقسام:

أحدهن أن يكون الاسم المؤنث فيه علامة فاصلة بينه وبين المذكر، كقولك خديجة وفاطمة وأميمة وليلى وسعدى وعفراء. الهاء والياء والمدة فواصل بين المذكر والمؤنث (أ, עמ' 109, שורות 4-7)

والقسم الثاني: أن يكون الاسم المؤنث مستغنى بقيام معنى التأنيث فيه عن العلامة كقولك زينب [...] وهند ودعد وعين وفخذ وما أشبه ذلك. معنى التأنيث قائم فيهن لا علامة للتأنيث في لفظهن (א, עמ' 109, שורה 8-עמ' 110, שורה 2)

والقسم الثالث: أن يكون الاسم مخالفاً لفظ ذكره مصوغاً للتأنيث فيصير تأنيثه معروفاً لمخالفته لفظ ذكره مستغنى فيه عن علامة، كقولهم: جدي وعناق وحمل ورخل وحمار وأتان

(א, עמ' 110, שורות 3-6)

[...] وقالوا تيس وعنز [...]

(א, עמ' 112, שורה 1)

والقسم الرابع: أن يكون الاسم الذي فيه علامة التأنيث واقفاً على المذكر والمؤنث كقولهم شاة للمذكر والأنتى (א, עמ' 114, שורות 10-11)

56. כנדפט במואזנה: "ענאק". זוהי טעות של בן ברון או של המעתיק, ענאק = גדייה, וראה כאן אצל אבן אלאנבארי היא עומדת כנקבה מול جدي (=גדי). תיקוני לפי אלאנבארי ל"תיס" (=תיש).

[...] والشاة تُذكر وتؤنث. أنشد الفراء في التذكير: تجوب بي الفلاة إلى سعيد إذا ما الشاة في الأوطاء قالا (ב, עמ' 15, שורות 4-6)

אלתד'כיר תג'יב בי אלפל'אה א'לי
סע'יד א'ר'א מא אלש'אה פי אל'ארט'אה
ק'אל'א וענדנ'א ש'ה תמ'ים זכ'ר בן
שנ'ה ש'ה רז'ה
(עמ' 7, שורה 22-עמ' 8, שורה 16)
ותרג'ומו:

[...] ולמשה בן ג'קט'ילה, ירחמהו
אלה'ים, על לשון זכ'ר ולשון נקב'ה
ספ'ר [...] וכן לאבו בכ'ר בן אל'אנב'ארי
בעני'ין ז'ה בלשון הערב'ית ספ'ר [...]
אבל א'ני אוכ'יר מו'ה כאן מעט
ואומ'ר כי השמ'ות הנקב'יים
נחלק'ים לסוג'ים:

מ'הם - ש'השם הנקב'י יש בו
סימ'ן המבח'ין בינו לבין הזכ'ר,
כ'אמרך "ש'ורה", "רב'קה", "ל'אה",
"חכמ'ה", "ג'רולה". ה'ה"א הו'את
ה'יא מבחינ'ה, במעמד ה"ת"א
והאל"ף ה'מקצ'ורה וה'מקד'ורה
ב'אמרם כ'דיג'י'ה, פ'אטמ'ה, סעדי,
ל'ילי, עפ'רא רביצ'א.⁵⁷

ומ'הם - ש'השם הנקב'י אינו
צ'ריך - בגלל ק'יום משמעות
הנקב'ה בו - לסימ'ן, כ'אמרך
"רחל", "רות", "ש'רח", "ע'ין", "כ'ף"
וכמ'והם זינב, הנד, דעד,⁵⁸ יד,
כ'ף, ע'ין רפכ'י'. משמעות לשון
הנקב'ה ק'יימת בהם, ואי'ן כל
סימ'ן ללשון הנקב'ה כאן במילח'ם.⁵⁹
ומ'הם - ש'שם הנקב'ה מילח'ו

ותרג'ומו:

דע, כי השמ'ות הנקב'יים נחלק'ים
לארבע'ה סוג'ים:

אחד מ'הם - ש'השם הנקב'י יש בו
סימ'ן המבח'ין בינו לבין הזכ'ר,
כ'אמרך ח'דיג'י'ה, פ'אטמ'ה, א'מ'ה, ל'ילי,
סעדי ו"עפ'רא. ה'ה"א, ה'י"א וה'מ'דה
מבח'ינות בין הזכ'ר לבין הנקב'ה.

והסוג השני - ש'השם הנקב'י אינו
צ'ריך - בגלל ק'יום משמעות
הנקב'ה בו - לסימ'ן, כ'אמרך זינב [...]
הנד, דעד, ע'ין רפכ'י'. משמעות לשון
הנקב'ה ק'יימת בהם, ואי'ן כל סימ'ן
ללשון הנקב'ה במילח'ם.

והסוג השלישי - ש'השם שונה

57. בערב'ית יש שלושה סימני נקב'ה: ת"א מרבוט'ה (למשל ملكة = מלכ'ה), אל"ף מקצ'ורה (למשל أخرى = אחרת) ואל"ף ממדודה (למשל حراء = אדומ'ה). אצל אבן אל'אנב'ארי (ואצל רב'ים אחר'ים) הם מכונים ה"א (בגלל היגו'יה של ה"ת"א מרבוט'ה כה"א בהפסק), י"א (בגלל צורת האל"ף המקצ'ורה הוזה ל"י"א) ומדה (נרדפת לאל"ף ממדודה).

58. הם שלושה שמות פרטי'ים של נש'ים.
59. לפי המדקדקים הערב'יים שמות בלי סימ'ן נקב'ה (שאינם נקב'ה טבע'ית), כגון فخذ, ע'ין, יד,

ממילת הזכר שלו, בנוי ללשון
 נקבה, כך שלשון הנקבה שלו ידוע
 בגלל היות המילה שונה מלשון
 הזכר שלו, ואין בו צורך לסימן,
 כַּאֲמָרִם جَدِي - عَنَاق, حَمَل - رَحْل,
 حَمَار - آتَان
 [...] ואמר: تيس - عنز.

והסוג הרביעי - שהשם שיש בו
 סימן לשון הנקבה חל על הזכר ועל
 הנקבה, כַּאֲמָרִם شاة לזכר ולנקבה.
 [...] رِشاة באה בזכר ובנקבה. ציטט
 אלפרא⁶¹ בלשון הזכר: تجوب بي الفلاة
 إلى سعيد إذا ما الشاة في الأربعة قالا.

שונה ממילת הזכר שלו, בנוי
 ללשון נקבה, כך שלשון הנקבה
 שלו ידוע בגלל היות המילה שונה
 מלשון הזכר שלו, ואין צורך
 בכמה מהן לסימן,⁶⁰ כַּאֲמָרִךְ
 "שור" - "פרה", "זכר" - "נקבה",
 "עבד" - "אמה", "חמור" - "אתון",
 "תיש" - "עז", וכמו זה ת'ור -
 בקרה, חמאר - אתאן, עבד - אמה,
 תיס - ענז.

ומהם - שהשם שיש בו סימן
 הנקבה, חל על הזכר ועל הנקבה,
 כַּאֲמָרִךְ "שאה" לזכר ולנקבה, ונאמר
 בשיר בלשון זכר: "תג'וב בי
 אלפלאה אלי סעיד אד'א מא אלשאה
 פי אלארטאה קאלא"⁶².
 ואצלנו: "שה תמים זכר בן שנה"
 (שמות יב, ה), "שה רָהָה" (יחזקאל לד, כ).

ג. אזכור אלמברד "ושאר המדקקים"; אלזבידי

1. אלמברד "ושאר המדקקים"

בפרק על סוגי ה"פעולים" (אלמפעולון) מציין בן ברון חמישה: מושא מוחלט
 (מפעול מטלף), מושא ישיר (מפעול בה), תיאורי זמן ומקום (מפעול פיה), תיאור
 "עמו" (מפעול מעה) ותיאור סיבה/תכלית (מפעול מן אג'לה). בהמשך הוא מציין

- شمس הם ממין "נקבה בבנייה" (مؤنثة بالبناء), כלומר הם "נבנו" כך, ואין צורך לתת בהם
 סימן. ראה למשל מכתצ'ב, ב, עמ' 155, שורה 9.
60. הכוונה לשמות, כגון "אתון", "עז", המובחנות כנקבה בגלל השוני מן "חמור", "תיש". הוא
 רומז בדבריו אלה למקרים שלמרות קיום ההבחנה הזאת בהם יש בשם הנקבי סימן נקבה
 "מיותר", כגון "פרה", "נקבה" [...]. אכן אלנבארי כותב על כך במקום אחר (מד'כר ומונת',
 א, עמ' 110-112).
61. הוא الفراء, מדקק ערבי, מייסד אסכולת כופה.
62. תרגומו: היא חוצה אתי את המדבר אל סעיד, כאשר השה [תחת צל] עץ הארטאה נס'את-
 תנומת'הצהריים. בית השיר הוא מאת המשורר הידוע פרודק, ראה: מד'כר ומונת', ב, עמ' 15,
 הערה 3. הראיה ש-شاة כאן בלשון זכר - הפועל המוסב אליו הוא בנסתר: قالا (=قال,
 התנועה הסופית הוארכה בגלל היותה בסוף בית השיר).

שהמושא המוחלט הוא המקור (אלמצדר) כי הוא "הפעול האמיתי" (אלמפעול אלחקי), וזאת משום שהוא מציין את מה שעושה הפעולה יוצר ומחולל, ולכן אלמברד ושאר המדקדקים הקדימו אותו לפני שאר ה"פעולים" (מאזנה, עמ' 20, שורות 15-20).

נראה כי בן ברון מכוון לדברי אלמברד בחיבורו הדקדוקי הגדול "כתאב אלמקחצ'ב": *والمفعول على ضروب؛ فمن ذلك المصدر وهو اسم الفعل وهو مفعول صحيح لأن الإنسان يفعل واسم فعله ذلك المصدر (מקחצ'ב ד, עמ' 299, שורות 4-6) ותרגומו: ול"פעול" יש סוגים: מהם - המקור, והוא שם הפועל, והוא פעול אמיתי כי האדם פועל ושם פעולתו הוא המקור הזה. בהמשך (שם, שורות 10-20), מציג אלמברד לפי הסדר את המושא הישיר ואת תיאורי הזמן והמקום (וכן את תיאור המצב שלפי דעתו אף הוא "פעול").*

ב"שאר המדקדקים" מכוון בן ברון ככל הנראה לאבן אלסראג' (אלאצול פי אלנחו, א, עמ' 159, שורות 8-9) ואבן ג'ני (אללמע פי אלנחו, עמ' 20, שורות 10-11), המציגים את חמשת סוגי ה"פעולים" שצוינו לעיל ובראשם המושא המוחלט, וכמובן אף לז'גיאני שממנו הוא מעתיק את רובו של הנושא הזה (ג'מל, עמ' 305, שורות 1-13; עמ' 306, שורות 4-9; עמ' 309, שורות 3-4).⁶³

2. אלזבידי

בפרק על הפועל משווה בן ברון בין בניין התפעל לבניין אפתעל הערבי ומציג לאחרון את הדוגמאות ארתפע, אבתדע ו-אנתבה (מאזנה, עמ' 10, שורות 13-16). על הדוגמה האחרונה הוא מעיר: "ואדכיל אלזבידי אנתבה פי אמת'לה אלאנפעאל פי באב אלמצאדר מן כתאבה והו הם מנה פאנה אפתעאל ואלנון פא אלפעל לא אלתא וראית אלתנביה עלי ד'לך" (שם, שורות 16-19) ותרגומו: ואלזבידי כלל את אנתבה בדוגמאות של [בניין] אנפעל בפרק על המקורים בספרו, וזו דעה מוטעית מצדו שכן הוא [בבניין] אפתעל, והנו"ן הוא פ"א הפועל ולא הת"א.

בן ברון אינו מציין באיזה ספר של אלזבידי נמצאים הדברים האלה, והבדיקה העלתה כי מדובר בחיבורו כתאב אלואצ'ח,⁶⁴ בפרק על המקורים (באב המצאד). להלן דבריו: *وما كان على أَنْفَعَلَ فمصدره على الانفعال، كقولك أَنْطَلَقَ يَنْطَلِقُ [إِنْطَلَاَقًا]... وكذلك [...] أَنْتَبَّهَ يَنْتَبِّهه أَنْتَبَّاهَا (ואצ'ח, עמ' 76, שורות 2-4) ותרגומו: ומה שהוא ב[בניין] أَنْفَعَلَ מקורו הוא [إِنْفَعَالَ كَأَمْرٍ أَنْطَلَقَ يَنْطَلِقُ [إِنْطَلَاَقًا]...] וכך גם [...] أَنْتَبَّهَ يَنْتَبِّهه أَنْتَبَّاهَا.⁶⁵*

63. הקבלת דברי בן ברון לאלה של ז'גיאני יובאו במחקר המקיף על מקורותיו של בן ברון (ואחרים), ראה לעיל, הערה 3.

64. וכטר, עמ' 166, הערה 239 מציין בעקבות קוקובצוב כי הכוונה כנראה לחיבורו של אלזבידי *كتاب الأبنية في النحو* ולפי מה שגילינו אין ההשערה הזו נכונה.

65. מעניין לציין שהמהדיר של ואצ'ח, עבד אלכרים כליפה, אינו מעיר דבר על טעות זו.

רשימת הקיצורים הכיבלוגרפיים

- אלאצול פי אלנחו = أبو بكر محمد بن سهل بن السراج، الأصول في النحو (٣ أجزاء)،
تحقيق عبد الحسين الفتلي، الطبعة الثانية، بيروت ١٩٨٧
אללמע פי אלנחו = أبو الفتح عثمان بن جني، كتاب اللمع في النحو، تحقيق الهادي
كشيد، أوبسالا (Uppsala) ١٩٧٦
- באכר, מואזנה = W. Bacher, "Die hebr.-arab. Sprachvergleichung des Abu
Ibrahim Ibn Barun", *ZAW*, 14 (1894), pp. 223-249
בקר, השלמות = ד' בקר, "השלמות לכתאב אלמואזנה (=ספר ההשוואה) ליצחק
בן ברון", לשוננו, מד (תש"ם), עמ' 293-298
- בקר, חוקים = D. Becker, "Linguistic Rules and Definitions in Ibn Janāḥ's
Kitāb Al-Luma° (Sefer Hariqma) – Copied from the Arab
Grammarians", *JQR*, 86 (1996), pp. 275-298
בקר, יידוע = הנ"ל, ר' יונה אבן ג'נאח על השם המיודע והלא-מיודע, הליכה
בעקבות המדקדים הערביים, אשל באר שבע, ה (מחקרים במדעי היהדות,
שי להדסה, מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים), באר שבע 1996,
עמ' 45-60
- בקר, למקורותיו = הנ"ל, "למקורותיו הערביים של ר' יונה אבן ג'נאח", (ספר זיכרון
לאליעזר רובינשטיין) (תעודה, ט, בעריכת אהרן דותן ואברהם טל), תל-אביב
תשנ"ה, עמ' 143-168
- בקר, מיון = D. Becker, "A Unique Semantic Classification of the Hebrew =
Verb Taken by the Qaraite 'Abū al-Faraj Harūn from the Arab
Grammarians 'Ibn al-Sarrāj", *JSAI*, 20 (1996), pp. 237-259
בקר, מקורות ערביים = הנ"ל, מקורות ערביים לדקדוקו של ר' יונה אבן ג'נאח
(מקורות ומחקרים בלשון העברית ובתחומים הסמוכים לה, בעריכת א' דותן),
תל-אביב: בית הספר למדעי היהדות ע"ש חיים רוזנברג, אוניברסיטת תל-אביב,
תשנ"ט
- בקר, תלותו = הנ"ל, "יונה אבן ג'נאח ותלותו במדקדים הערביים", לשוננו, נו
(תשנ"ד), עמ' 137-145
- גולדנברג = G. Goldenberg, "Subject and Predicate in Arab Grammatical =
Tradition", *ZDMG*, Band 138 – Heft 1 (1988), pp. 39-73
ג'מל = أبو القاسم عبد الرحمن بن إسحاق الزجاجي، الجمل، تحقيق أين أبي شنب،
الطبعة الثانية، باريس ١٩٥٧
ואצ'ח = أبو بكر الزبيدي، كتاب الواضح، تحقيق عبد الكريم خليفة، الجامعة
الأردنية ١٩٧٦

P. Wechter, *Ibn Barun's Arabic works on Hebrew Grammar and Lexicography*, Philadelphia 1964

טנא = ד' טנא, "השוואת הלשונות וידיעת הלשון (כאזור הדיבור הערבי במאות הי' והיא למניין המקובל)" מ' בר-אשר ואחרים (עורכים), מחקרי לשון (מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה), ירושלים תשמ"ג, עמ' 237-287

H. Dérenbourg, *Le livre de Sibawayhi: Traité de grammaire arabe*, = כתאב I-II, Paris 1881-1889

J. Dérenbourg, *Le livre des parterres fleuris, Grammaire hébraïque en arabe d'Abou-Walid Merwan Ibn Djanah de Cordoue*, Paris 1886

מד'כר ומונת' = أبو بكر محمد بن القاسم الأنباري, كتاب المذكر والمؤنث, تحقيق طارق عبد عون الجنائي جزآن, الطبعة الثانية, بيروت 1987

מואזנה = ספר המאזנים לרבי יצחק בן ברוך: יתר הפליטה מן כתאב אלמואזנה בין אללגה אלעבראניה ואלערביה אשר חברו אבו אברהים יצחק בן ברוך הספרדי, הוציאו לאור על פי כ"י יחידי פאול קאקאווצ'אוו, ס"ט פטרבורג 1890 + איזה לקוטים חדשים מן כתאב אלמואזנה בין אללגה אלעבראניה ואלערביה לאבי אברהים בן ברוך (בלי ציון תאריך), דפוס צילום, ירושלים תשל"א

מואזנה א = פ' קאקאווצ'אוו, יתר הפליטה מן כתאב אלמואזנה בין אללגה אלעבראניה ואלערביה אשר חברו אבו אברהים יצחק בן ברוך הספרדי, ס"ט פטרבורג 1890. התפרסם עם *Книга сравнения еврейского языка с арабским*, П. Коковцов, *Абу Ибрагима (Исаака) Ибн Баруна, испанского еврея конца XI и начала XII века*, Петроград 1893

מואזנה ב = פ' קאקאווצ'אוו, "איזה לקוטים חדשים מן כתאב אלמואזנה בין אללגה אלעבראניה ואלערביה לאבי אברהים בן ברוך" בתוך Павел К. Коковцов, *Новые материалы для характеристики Иехуды Хайюджа, Самуила Нагида и некоторых других представителей еврейской филологической науки в X, XI и XII веке*, Петроград 1916

ממן = א' ממן, השואת אוצר המלים של העברית לערבית ולארמית בחיבורי הבלשנות העברית: למן רס"ג (ראשית המאה הי') ועד אבן ברוך (ראשית המאה הי"ב), ירושלים תשמ"ה

J. et H. Dérenbourg, *Opuscules et Traités d'Abou'l-Walid Merwan Ibn Djanah (Rabbi Jonah) de Cordoue*, Paris 1880, pp. 1-246

J.P. Broch, *أبو القاسم محمود بن عمر الزمخشري, كتاب المفصل في النحو* (ed.), Christianiae 1879

- מקתצ'ב = أبو العاس محمد بن يزيد المبرد، كتاب المقتضب (2 أجزاء)، تحقيق محمد عبد الخالق عضيمة، الطبعة الثانية، القاهرة 1979
- נתנאל = ר' נתנאל (בן אלפיומי?), ספר דקדוק לשון הערבית ולשון עבר [מספרי הבלשנות העברית בימי הביניים], ירושלים תש"ל (דפוס צילום מהדורת פ' קוקובצוב¹, פטרבורג 1916)
- רייט = W. Wright, A Grammar of the Arabic Language³, I-II, Cambridge 1955
- רסאלה = ד' בקר, ה"רסאלה" של יהודה בן קוריש, מהדורה ביקורתית, תל-אביב תשמ"ד
- רקמה = ר' יונה אבן ג'נאח, ספר הרקמה (כתאב אללמע)², מהדורת מ' וילנסקי [מהדורה שנייה ובה הערות חדשות מעיזבונו של המהדיר, הביאן לדפוס ד' טנא בעצה עם ז' בן-חיים], א-ב, ירושלים תשכ"ד
- תד'כיר ותאנית' = יתר הפליטה מן כתאב אלתד'כיר ואלתאנית' לר' משה בן ג'קטילה [מספרי הבלשנות העברית בימי הביניים], ירושלים תש"ל (מהדורת פ' קוקובצוב¹, פטרבורג 1916), עמ' 59-66

